

Η κοιλάδα του Μαιάνδρου από την αρχαιότητα έως σήμερα

«Διά μέσου τοῦ παραδείσου ρεῖ ὁ Μαίανδρος ποταμός»

Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις I, 2

Πέτρος Μεχτίδης

Αρχαιολόγος & Συντηρητής Έργων Τέχνης
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Η κοιλάδα του Μαιάνδρου διασχίζει τη δυτική Μ. Ασία από τα υψίπεδα της Φρυγίας έως τις ακτές της Ιωνίας, λίγα χιλιόμετρα απέναντι από τη Σάμο. Στις όχθες του ποταμού και σε άμεση γειτνίαση με αυτόν αναπτύχθηκαν προϊστορικοί οικισμοί και δεκάδες αρχαίες πόλεις, σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι σήμερα. Κατά τη Βυζαντινή εποχή η κοιλάδα αποτέλεσε βασική οδό για το εμπόριο προς και από το εσωτερικό, αλλά και μόνιμη πύλη εισόδου των ποικιλώνυμων εισβολέων. Η περιήγηση στην ιστορία του Μαιάνδρου, στον χώρο και τον χρόνο, από την αρχαιότητα έως και σήμερα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, ικανή να καλύψει εκατοντάδες μελέτες και χιλιάδες σελίδες. Το σύντομο αυτό άρθρο είναι μια επικαιροποιημένη εκδοχή του πρώτου άρθρου του γράφοντος για την κοιλάδα του Μαιάνδρου προ 20 ετών,¹ και όχι μια ολοκληρωμένη μελέτη.

Λέξεις ευρετηρίου

Μικρά Ασία
Μαίανδρος
Γεωγραφία
Μίλητος
Πριήνη
Φρυγία

Η πρώτη επίσκεψή μας στην κοιλάδα του Μαιάνδρου έγινε το 2000. Πέρασαμε μέσα από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου, επισκεφθήκαμε τον εντυπωσιακό αρχαιολογικό χώρο της Πριήνης και, λίγο μετά την πινακίδα «Buyuk Menderes», διακρίναμε ένα μικρό ποτάμι και αυτό ήταν... Αυτός ήταν, λοιπόν, ο μυθικός Μαιάνδρος με τις δεκάδες αρχαίες πόλεις στην κοιλάδα του; Αυτός ήταν ο ποταμός, οι προσχώσεις του οποίου κατέστρεφαν ένα από τα μεγαλύτερα λιμάνια της αρχαιότητας, αυτό της

Μιλήτου; Το μικρό ποτάμι συνέχιζε, και συνεχίζει βέβαια, να ωθεί τη θάλασσα απομακρύνοντάς την ακόμα περισσότερο από τη Λάδη ή τη Μυκάλη. Πριν από την πρώτη επίσκεψη είχαμε στον νου την αρχαία Πέλλα και τις προσχώσεις του Αλιάκμονα ή του Αξιού, κάνοντας φυσικά λάθος. Εδώ ήταν «απλώς» ένα μικρό ποτάμι, με χιλιάδες χρόνια ιστορίας. Ακολούθησαν και άλλες επισκέψεις, χωρίς τις πρώτες απορίες, παραμένοντας όμως πάντα η χαρά της πρώτης περιήγησης στις όχθες του Μαιάνδρου.

Ο Μαιάνδρος ποταμός

Είναι σωστό ότι τα ποτάμια δεν πρέπει να ορίζονται ως γραμμές στο χάρτη, δεδομένου ότι δεν αποτελούν γεωλογικά φαινόμενα, όπως οι λεκάνες απορροής. Ωστόσο, η αναγνώριση ενός συγκεκριμένου ρεύματος σε ένα υδάτινο σύστημα ως «ποταμού», η ονομασία μίας κοίτης από τις πηγές ως το δέλτα και η κατηγοριοποίηση των άλλων ποταμών ως παραποτάμων, συνιστούν μία ανθρώπινη ανάγκη. Δεν υπήρχε, από αυτή την άποψη, «αληθινός» Μαιάνδρος που να ορίζεται από τη γεωγραφία, επομένως παραθέτουμε εδώ απόψεις για το συνολικό μήκος ή τις πηγές του Μαιάνδρου. Το μήκος του ποταμού Μαιάνδρου εξαρτάται από το ποιο από τα ποτάμια συστήματα,² δηλαδή τις αρχικές κοίτες του, θα οριστεί ως αρχή του Μαιάνδρου, λαμβάνοντας υπόψιν ότι δύο μεγάλα ποτάμια συστή-

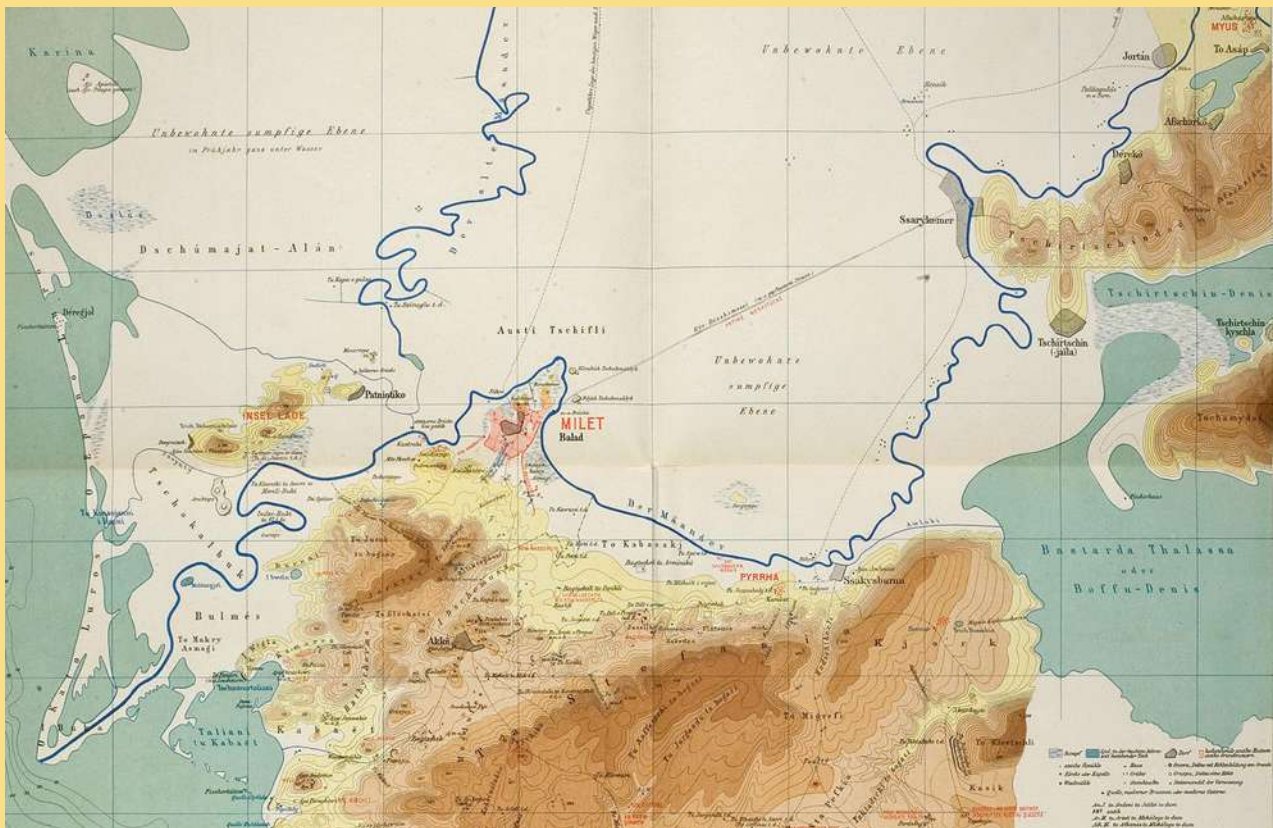
ματα, ένα βόρειο και ένα νότιο, καταλήγουν στο Μαιάνδρο. Ο ποταμός Μαιάνδρος αναφέρεται ότι έχει μήκος 330 χιλιόμετρα,³ ή 329,⁴ ή 380,⁵ 529⁶ ή 583,⁷ και ανάλογα η λεκάνη απορροής έχει έκταση 10.000 τ.μίλ.⁸ ή 25.000 τ.χλμ.⁹ Οι γεωγράφοι, που ανεβάζουν το μήκος του Μαιάνδρου σε 475 χλμ.¹⁰ ή 500 χλμ.,¹¹ εντάσσουν στον «Μαιάνδρο» και άλλα ποτάμια συστήματα. Ωστόσο τα μεγάλα ποτάμια συστήματα που ενώνονται με την κοίτη του Dinar (Kufi cay,¹² βλ. εικ. 29· Banaz cay/ Μπανάζ¹³) και θεωρούνται ως κύρια κοίτη του Μαιάνδρου δεν έχουν μεγάλη ποσότητα νερού και διαρκή ροή. Τα όρη από όπου πηγάζουν τα τρία κύρια ρεύματα (Ak Dagi,¹⁴ Kumalar Daglari,¹⁵ Murat Dagi¹⁶) ανήκουν στη «φρυγική ράχη», με υψόμετρο άνω των 1300 μ.

Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της Μιλήτου. Στο κέντρο το θέατρο και το βυζαντινό κάστρο (Bruckner et. al. 2014).

Χάρτης των εκβολών του Μαιάνδρου (Choiseul- Gouffier 1789). Αναφέρονται τα ελληνικά χωριά Κελεμπέσι (Kelembesh Keui), Παλάτια (Palatsha), Γέροντας (Ioran) και το μετόχι της μονής του Αγίου Ιωάννη της Πάτμου (Patmos) (φωτ. Συλλογή Π. Μεχτίδη).

Οι δύο κοίτες του Μαιάνδρου πριν τις εκβολές του, κλίμακα 1:50.000 (λεπτομέρεια). Δεξιά η υφάλμυρη λίμνη Μπάφα ή «μπασταρδοθάλασσα» των Ελλήνων κατοίκων (Wiegand 1906).

Οι πηγές του Μαιάνδρου

Οι πηγές του Μαιάνδρου¹⁷ υπήρξαν σημαντικός σταθμός για κατοίκηση από την αρχαιότητα λόγω της αφθονίας νερού και της θέσης τους στις οδούς μεταξύ Φρυγίας και Ιωνίας.¹⁸ Κατά τη Ρωμαϊκή εποχή την περιοχή διέσχιζαν πέντε οδοί που έωναν το εσωτερικό με τα παράλια νοτιό-

τερα.¹⁹ Μια ακόμη πηγή του Μαιάνδρου βρίσκεται νοτιότερα, στην πεδιάδα Aulotrene, όπου και η ομώνυμη λίμνη.²⁰ 3 χλμ. ανατολικά της Απάμειας-Κελαινών,²¹ όπου βρίσκονται τα πολίσματα Dinar, Buluc Alani, Pinarli,²² Eldere,²³ Capali, Dombay onasi.²⁴ Με αυτήν την κοιτίδα του Μαιάνδρου συμφωνεί και ο Στράβων (12, 8, 15).

Οι πηγές του Μαιάνδρου στο Ισικλί: «Μεντερές σου» στην κάτω αριστερή γωνία και ρωμαϊκή γέφυρα στο κέντρο. Λεπτομέρεια χάρτη του Αφίον Καραχισάρ, Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού, κλίμακα 1:250.000, περίπου 1920 (φωτ. Συλλογή Π. Μεχτίδη).

Ο Μαιάνδρος από τα Σώκια ως τις εκβολές του μεταξύ αρχαίας Πριήνης («Κελεμπές») και Μιλήτου («Μπαλάτ/ Παλάτια»). Λεπτομέρεια χάρτη της Αλικαρνασσού, κλίμακα 1:250.000, περίπου 1920 (φωτ. Συλλογή Π. Μεχτίδη).

Οι Κελαινές, της οποίας πρώτη αναφορά κάνει ο Ηρόδοτος, υπήρξε πόλη που συνδέθηκε με την ιστορία των Αχαιμενιδών. Ο Ξενοφών αναφέρει (Κύρου Ανάβασις) ότι στην πόλη αυτή υπήρχε παλάτι του βασιλιά Κύρου, το οποίο διέθετε κήπους με άγρια ζώα πλησίον του Μαιάνδρου. Στην πόλη σήμερα σώζονται πλήθος αρχιτεκτονικών μελών της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής εποχής, αλλά ελάχιστα κτίσματα βρίσκονται *in situ*. Ανασκαφικές έρευνες στους λό-

φους περίξ της πόλης έχουν φέρει στο φως κεραμική, αιχμές βελών και κεράμους, καθώς και εκτεταμένες νεκροπόλεις στα βόρεια και ανατολικά (στη θέση Uclerke Tepe), με ταφές σε τάφους λαξευμένους στον βράχο ή σε ταφικούς τύμβους.

Η αναζήτηση των πηγών του Μαιάνδρου υπήρξε αγαπητό θέμα και των περιηγητών.²⁵ Το 1800, ο Kohler, συνοδός του W. M. Leake (1824, 139, 153-4), ανακάλυψε ότι το ποτάμι, το οποίο

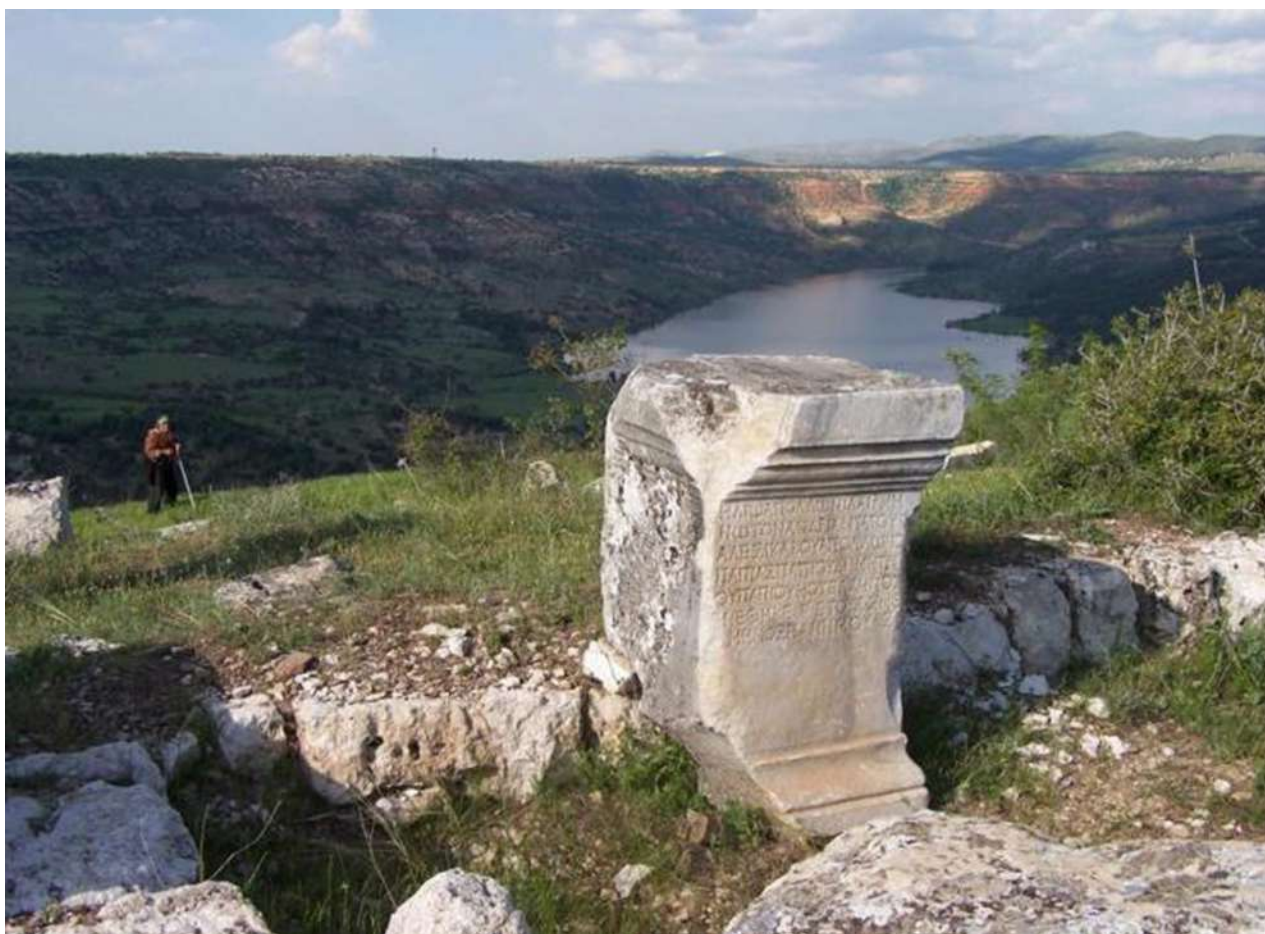

Η εκκλησία στο Κελεμπέσι (Gullubahce).

Αναστηλωμένη οικία στα Δωμάτια (Doganbey).

Βωμός στο ιερό του Απόλλωνα Λαιρβήνου ή Λαιρμηνού και ο ποταμός Μαιάνδρος.

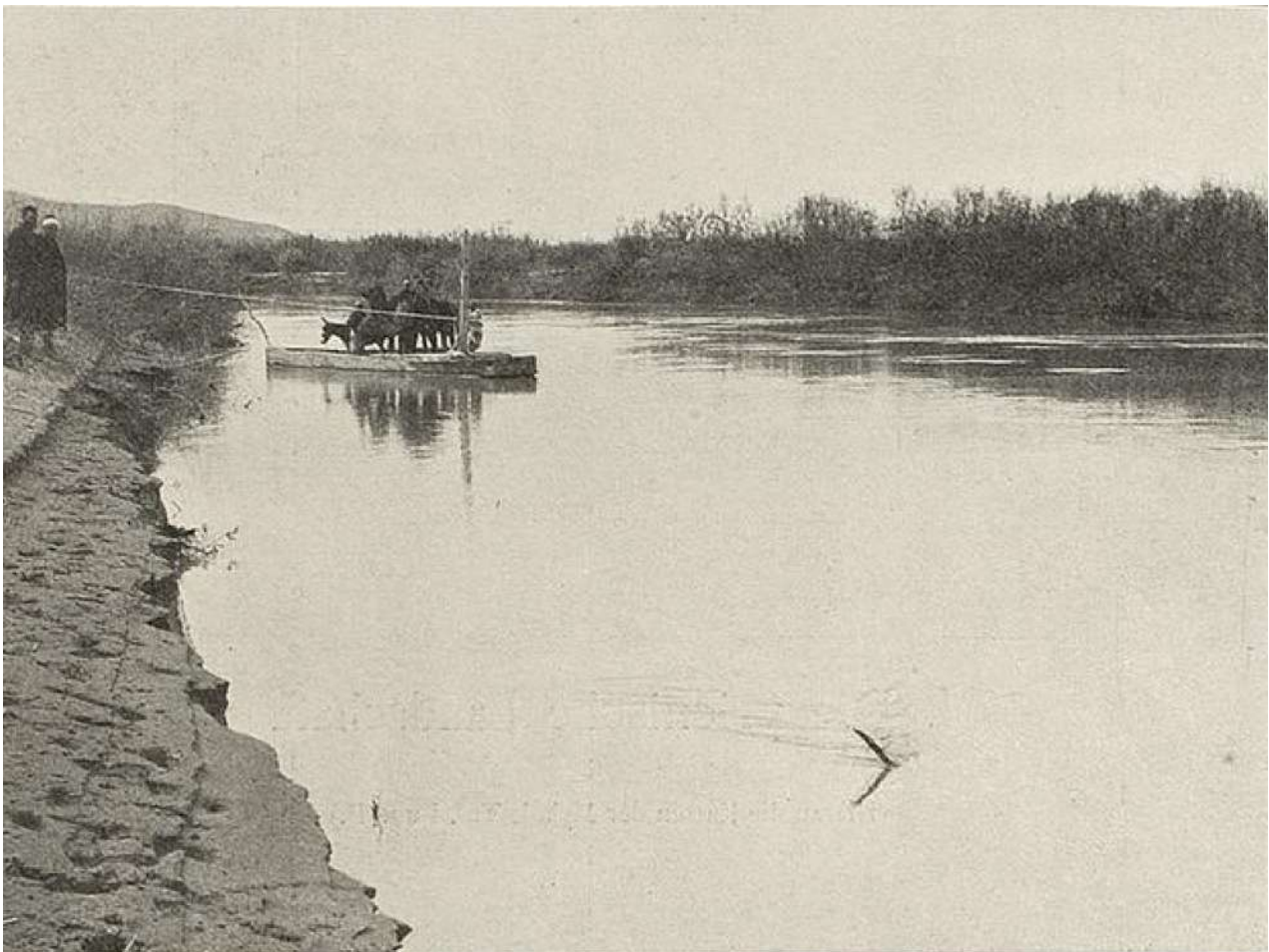

πηγάξει ανατολικά της πόλης Sandikli, ήταν κατά την αρχαιότητα ο Κλούδρος (*Cludrus*) και μετονομάστηκε σε Μαιάνδρο. Το 1826, ο ιερέας Francis Arundell,²⁶ αναζητώντας τις πηγές του Μαιάνδρου, πληροφορήθηκε για την πόλη Dingle/Denizlar, 7-8 ώρες ΒΑ της πόλης Ντενιζλί, και με ελληνική γραφή «Νδενετζλάρ»,²⁷ αλλά και για την πόλη Isikli, το οποίο απέιχε από τα Κούλα (βορειότερα) 29 ώρες.²⁸

Στο Isikli, που αναφέρεται επίσης ως Ishekli και Ισικλί,²⁹ σώζεται ερειπωμένο χαμάμ και μιναρές, με σπόλια από αρχαία και βυζαντινά κτίσματα.³⁰ Στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν η σημαντικότερη πόλη της κοιλάδας του άνω Μαιάνδρου, σημαντικός σταθμός στους δρόμους των καραβανιών. Το πόλισμα Τσιβρίλ αναπτύχθηκε ως σταθμός της σιδηροδρομικής γραμμής προς το Ντινάρ.³¹ Αυτή η διαδρομή προς τη Μαρμαρίδα χρησιμοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1522 από τον στρατό του Σουλεϊμάν Α'.

Κατά τη δεκαετία του 1990 ο Αμερικανός αρχαιολόγος M. Ballance,³² επικεφαλής μεγάλης αποστολής, ερεύνησε την περιοχή και εντόπισε, στη θέση Pinarabasi, πηγές που σχετίζονται με τον Μαιάνδρο. Το σελτζουκικό χάνι, που υπήρχε έως τη δεκαετία του 1950, όταν επισκέφθηκε την περιοχή ο Kurt Erdmann, δεν σωζόταν πλέον. Κατέγραψε ρωμαϊκές επιγραφές της εποχής του Σεπτίμιου Σεβήρου, οι οποίες πιθανώς ταυτίζουν τη θέση με ρωμαϊκό οχυρό. Στον οικισμό Hendek εντόπισε επίσης ρωμαϊκό ή πρωτοβυζαντινό οχυρό. Πιο σημαντικά όμως ήταν τα ερείπια στην πόλη Isikli, την αρχαία Ευμενεία, σε υψόμετρο 1297 μ. (θέση Saribaba). Μέρος του αρχαιολογικού χώρου καλύπτεται από το σύγχρονο οικισμό και αποτελείται από ρωμαϊκό κάστρο του 2ου αι. μ.Χ., από το οποίο σώζεται επιγραφή, τείχη Ρωμαϊκής και Βυζαντινής εποχής (σώζεται επιγραφή του 1070/71), που καλύπτουν έκταση 280 x 210 μ. Ο αρχαιολογικός χώρος

Διάβαση του Μαιάνδρου με πορθμείο.

Ο παραθαλάσσιος οικισμός Σπηλιά, βόρεια των εκβολών του Μαιάνδρου (Wiegand 1904).

αντιμετώπισε προβλήματα από λαθρονασκαφείς παρά το δυσπρόσιτο της θέσης.

Πολύ κοντά στο Τσιβρίλ, στο σημερινό χωριό Kocakaya βρίσκεται ο τύμβος Beycesultan,³³ ίσως η σημαντικότερη αρχαιολογική θέση στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, με συνεχή κατοίκηση από την Προϊστορική έως τη Βυζαντινή εποχή. Στη θέση υπάρχει οικισμός της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού,³⁴ βυζαντινός οχυρωμένος οικισμός του 10ου-11ου αιώνα, με προγενέστερο ναό,³⁵ και μουσουλμανικός τουρμπές, σε μία τούμπα που βλέπει τον ποταμό Μαιάνδρο, οι πλημμύρες του οποίου φθάνουν συχνά έως αυτήν. Στις ανασκαφές της δεκαετίας του 1950 πρέπει να αναφερθούν οικίες και οχυρώσεις της Βυζαντινής εποχής, που χρονολογούνται στον 10ο και 11ο αιώνα, αρχιτεκτονικά μέλη – αρκετά σπάνια για τη Φρυγία αυτής της περιόδου – που ανήκουν πιθανώς σε ναό, αλλά και γλυπτά του 7ου αιώνα. Σύμφωνα με την τεχνοτροπία τους

θυμίζουν ανάλογα γλυπτά από το Αμόριο, το Ντερέ Αγτζί της Λυκίας, και το Selcikler (κοντά στο Ουσάκ). Επίσης ανασκάφηκε συγκρότημα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, με μεγαρόσχημα οικοδομήματα, εργαστήρια κλπ.

Ο Μαιάνδρος, λοιπόν, ρέει στο υψίπεδο του Τσιβρίλ (με υψόμετρο 800 μ.), όπου βρίσκεται η κωμόπολη Ak Dag, και κατευθυνόμενος προς τα δυτικά δέχεται τον χείμαρρο Γλαύκο³⁶ εν συνεχεία στρέφεται προς τα νοτιοδυτικά και μετά προς τα βορειοδυτικά, δεχόμενος τα ύδατα του Μπανάς Τσάι και τον Ιλβέρ Σου (Ιπουριος).

Επιφανειακές έρευνες και ανασκαφές της τελευταίας δεκαετίας αποκάλυψαν δεκάδες προϊστορικές θέσεις στην άνω κοιλάδα του Μαιάνδρου. Συγκεκριμένα, την περίοδο 2003-2009, εντοπίστηκαν, γύρω από τις πόλεις Civril, Baklan και Cal, 107 αρχαιολογικές θέσεις και 102 οικισμοί,³⁷ ενώ γενικά στην κοιλάδα του Μαιάνδρου υπάρχουν 125 θέσεις της Ύστερης

Το θέατρο της Πριήνης και ο ποταμός Μαϊάνδρος στο βάθος (Wiegand 1904).

Εποχής του Χαλκού αλλά και παλαιότερες.³⁸ Εντοπίστηκαν νεολιθικοί οικισμοί στις θέσεις Hacilar, Bademagaci, Hoyucek, Kurucay, όπου κυριαρχούν οι απλές οικίες και η χειροποίητη μονόχρωμη κεραμική. Η μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού χαρακτηρίζεται από αλλαγές στην αρχιτεκτονική και όχι στην κεραμική. Ο οικισμός Hacilar I καταστράφηκε από φωτιά, ενώ κάποιες τούμπες στην πεδιάδα του Civril εγκαταλείφθηκαν. Εμφανίστηκαν όμως νέοι, περί τους 15, οικισμοί. Η περισσότερο γνωστή θέση στο Beycesultan κατοικήθηκε αυτή την περίοδο για πρώτη φορά, όπου εμφανίστηκαν μεγάρωσχημα κτίσματα, τροχήλατα αγγεία, και αγγεία με ομοιότητες προς τα χετιτικά της ίδιας περιόδου. Αξίζει να σημειωθεί η εύρεση λουβιτικών ιερογλυφικών στις θέσεις Azizler, Civril και στο Beycesultan (Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ΙΙΙ). Στις αρχές της 2ης χιλιετίας η περιοχή εντάχθηκε στον πολιτισμό Arzawa και το Beycesultan επεκτάθηκε σε έκταση 23 εκταρίων.

Νότια του Αϊδινίου

Ο Μαϊάνδρος βγαίνει από στενή κοιλάδα, κοντά στην αρχαία Τρίπολη,³⁹ και δέχεται ύδατα από τον ποταμό Λύκο⁴⁰ και εν συνεχεία κατευθύνεται προς τα δυτικά. Διέρχεται νότια του Ναζλί και του Αϊδινίου. Από τη θέση Ορτακτσέ αρχίζει η κάτω κοιλάδα που εκτείνεται έως την αρχαία Μαγνησία. Από βόρεια δέχεται τον ποταμό Χρυσάορα⁴¹ (Ντουμπέκ ντερέ), από νότια τον Άρπασο (Αχ τσάι) και τον Μαρσύα (Τσίνε). Πλησίον του Τσίνε βρίσκονται τα αρχαία Αλάβανδα, τα οποία ανέσκαψε στις αρχές του 20ού αιώνα ο Edhem bey· γνωστά ως Arab-hissar, βρίσκονται νότια του Αϊδινίου.

Οι εκβολές

Στην περιοχή των Σωκίων ο Μαϊάνδρος αλλάζει κατεύθυνση προς νότια, δέχεται από δεξιά τον Ντερμπέντ τσάι «περνάει από τη μεγάλη και έλωδη πεδιάδα της αρχαίας Μιλήτου/ Παλάτια/ Μπαλάτ και τα ύδατα της λίμνης Βατί (κλει-

Λεπτομέρεια από τη ζωφόρο του θεάτρου της Ιεράπολης: ο Απόλλωνας, η Αθηνά και (δεξιά) ο προσωποποιημένος Μαιάνδρος (Thonemman 2011).

σθείς, κλεισθείς γύρωθεν υπό ἴλη). Ἐκβάλλει 30 χιλιόμετρα νότια τῆς Σάμου».⁴²

Από το 1675 ως τον 20ό αιώνα πολλές είναι οι περιγραφές περιηγητῶν και αρχαιολόγων για τις εκβολές του Μαιάνδρου. Στα τέλη του 19ου αιώνα (1896-99) ο Γερμανός αρχαιολόγος Th. Wiegand γνώριζε τις εκβολές του Μαιάνδρου καλύτερα από κάθε άλλο Ευρωπαίο: «[...] Τον Σεπτέμβριο [...] οι κάτοικοι υποφέρουν από επιδημίες ελονοσίας από τα κουνούπια, ενώ τα ζώα πεθαίνουν από επιδημίες και κάθε μέρα πάνω από εκατό ζώα κατασπαράζονται από ημιάγρια ποιμενικά σκυλιά, ύαινες και γύπες [...] Αφού περάσουν οι πελαργοί στα μέσα Οκτωβρίου αρχίζουν οι έντονες βροχές και η απότομη πτώση της θερμοκρασίας [...]. Οι πορτοκαλιές και οι λεμονιές στις πλαγιές των βουνών αρχίζουν να ωριμάζουν [...] η δύναμη της καταιγίδας ήταν τόσο μεγάλη που αναποδογύρισε ένα σιδερένιο βαγόνι από το σιδηρόδρομο του εργοταξίου μας

[...]. Την 1η Δεκεμβρίου 1897 η θερμοκρασία έπεσε κάτω από τους 0° [...] η παλιά κοίτη του Μαιάνδρου πάγωσε σε πάχος 4 εκατοστών [...]. Το νερό πλημμύρισε την πεδιάδα και η Λάδη ξαναέγινε νησί [...] νεροπούλια και αετοί πετάνε [...] αγριόπαπες [...] ανεμώνες ανθίζουν τον Φεβρουάριο [...] καλλιεργούνται πεπόνια και μπιζέλια [...] οι πλαγιές του Λάτμου είναι χιονισμένες [...] το Μάιο το σιτάρι ωριμάζει, ενώ την ίδια περίοδο σπέρνεται βαμβάκι, καλαμπόκι και σουσάμι [...]. Τον Ιούνιο δύσκολα βρίσκουμε εργάτες, επειδή όλοι είναι απαραίτητοι στη συγκομιδή. Το ανθρώπινο δυναμικό της πεδιάδας που αποδεκατίζεται από την ελονοσία είναι πολύ λίγο... έρχονται αγρότες από τη Σάμο, που πληρώνονται σε σιτάρι. Οι Τούρκοι εφοριακοί υπολογίζουν τον ετήσιο φόρο δημοτριακών στον καζά Σωκίων σε 300.000 μάρακα».⁴³

Η περιοχή των εκβολών του Μαιάνδρου ήταν πολύ ανθυγιεινή λόγω των στάσιμων νερών:

Διακόσμηση μαιάνδρου (σε 2η χρήση) στο χάνι Ak han κοντά στο Ντενιζλί, 1253/4 (Thonemann 2011) ή το 026b.

«Μία όμως ζώνη παρά τήν θάλασσαν, ἐκτάσεως 300 τ.χλμ., κατακλύζεται τόν χειμῶνα ὑπό ὑδάτων καί μεταβάλλεται εἰς ἀπέραντον λίμνην. Κατά τό θέρος περιοριζομένων τῶν ὑδάτων, παραμένουσι πολλά τενάγη μολύνοντα τήν ἀτμόσφαιραν».⁴⁴ Δεν ἔλειπαν ὁμως και οι πλημμύρες.⁴⁵ Σημειώνουμε μία χαρακτηριστική επιγραφή του 4ου ή 5ου αι. μ.Χ., χαραγμένη στο θέατρο της Μιλήτου με παγανιστικό χαρακτήρα κατά των πλημμυρών ως υπενθύμιση της αδιόκοπης πάλης των ανθρώπων με τον Μαιάνδρο.⁴⁶

Από την αρχαιότητα έως και τον 20ό αιώνα ο Μαιάνδρος υπήρξε σημαντική εμπορική οδός από και προς το εσωτερικό της Μ. Ασίας, αλλά

και βασική οδός για τους επιδρομείς από το εσωτερικό προς τα πλούσια παράλια, όπως επί παραδείγματι στα χρόνια του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Παλαιολόγου: «τά κατά Μαιάνδρον καί Καρίαν [...] ἤδη καί τετελευτήκει, τά δέ τούτων καί ἔτι ἐνδοτέρω δεινῶς ἐξησθένει [...] ἡλίσκοντο δ' ἤδη καί τά κατά Μίλητον» (Γεώργιος Παχυμέρης I, 468-72). «Υπάρχει μόνο μία φυσική και εύκολη οδός προς τα υψίπεδα της Ανατολίας και αυτή οδηγεί στην κοιλάδα του Μαιάνδρου προς την ένωσή με τον ποταμό Λύκο», γράφει ο Βρετανός στρατιωτικός Ch. Wilson το 1879.⁴⁷

Αντιδράσεις των Ελλήνων κατοίκων στις ανασκαφές Ευρωπαίων

Οι αρχαιόφιλοι Έλληνες βλέποντας τις ανασκαφές στις αρχαίες πόλεις της περιοχής αντιδρούσαν με επιστολές στις εφημερίδες της Σμύρνης. Το 1869 η «Αμάθεια»⁴⁸ δημοσιεύει επιστολή του δασκάλου στο γειτονικό στην Πριήνη Κελεμβέσι: «Γράφουσιν πρὸς ἡμᾶς ἐκ Κελεμβεσίου, τῆς ἐπαρχίας Σωκίων: Οἱ εἰς τά πλησίον ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Πριήνης ἀπό τινος χρόνου ἐργαζόμενοι Ἕγγλοι ἀρχαιολόγοι ἀνακαλύπτουσιν ἀξιόλογα ἔργα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Ἐντὸς τοῦ περιφήμου ναοῦ τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς [...] εὑρέθησαν δύο ἀγάλματα γυναικῶν ἄνευ κεφαλῆς, κεφαλαί παίδων, ἀνδρῶν, γυναικῶν καί λεόντων, τινές μὲν ἀκέρατοι, τινές δέ κατὰ τό μᾶλλον ἢ τό ἥττον ἐφθαρμένοι. Ἀρχαῖα Ἑλληνικά νομίσματα, κιονόκρανα, στῆλαι καί πλείσται πλάκες καί θραύσματα πλακῶν μέ Ἑλληνικός ἐπιγραφάς. [...] Ὑπό ἀκατασχέτου ὁρμῆς κινούμενος, δῖς ἢ τρεῖς τῆς ἐβδομάδος μετέβαινον καί ἐγὼ μετὰ τῶν μαθητῶν μου εἰς Πριήνην, ἀπέχουσαν τοῦ Κελεμβεσίου ἡμίσειαν ὥραν, καί θαυμάζοντες ἀντεγράφομεν τὰς ἐπιγραφάς. Ἀλλά ὁ ἐσχάτως ἐλθὼν σοφὸς ἀρχαιολόγος κ. Νεύστων⁴⁹ μοί ἀπηγόρευσε ν' ἀντιγράφω τοῦ λοιποῦ [...]. Παρά δέ τῶν σκαφέων ἔμαθον ὅτι ἐσχάτως εὑρέθησαν καί ἄλλαι ἐπιγραφαί καί κλάσματα ἀγαλμάτων, οἷον χεῖρες, πόδες κτλ. Κιβώτια πλήρη τῶν τοιούτων ἀποστέλλονται, τίς οἶδε ποῦ; Δάκρυα δέ θαλερά πρέπει νά καταβρέχωσι τὰς παρειάς τοῦ Ἑλλήνος, θεωροῦντος τήν τύχην ταύτην τῶν περικαλλεστάτων λειψάνων τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης».

Σημειώσεις - Βιβλιογραφία

1. Μεχτίδης Π. 2000, «Η κοιλάδα του Μαιάνδρου: Οι σημαντικότερες πόλεις», *CORPUS, Αρχαιολογία-Ιστορία των Πολιτισμών* 22, σ. 15.
2. Το ποτάμιο σύστημα αποτελείται από την κοίτη (πυθμένας και κοίτη), τις όχθες, τις παρόχθιες περιοχές και τις πλημμυρικές επιφάνειες.
3. Αναγνωστόπουλος Α. Ν. 1922, *Γεωγραφία της Ανατολής*, σ. 244.
4. Thonemman P. 2011, *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, σ. 19.
5. Reclus Élisée 1876, *Nouvelle géographie universelle: la terre et les hommes*, σ. 509, όπου με μήκος 100 χλμ. αναφέρεται το μήκος των παραποτάμων.
6. Soucek S. 1991, «Buyuk Menderes», *Encyclopedia of Islam*, vi, σ. 1010.
7. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Larousse Britannica, λ. *Μαίανδρος*.
8. Thonemman P. 2011, *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, σ. 19.
9. Soucek S. 1991, *ό.π.*
10. Quinet V. 1891, *Turquie d'Asie*, iii, σ. 388: «οι αναρίθμητες δαντέλες» και 300 χλμ. σε ευθεία γραμμή η κύρια κοίτη.
11. Ραγιά Ε. 2009, *Η κοιλάδα του κάτω Μαιάνδρου στη βυζαντινή εποχή, ca 600-1300, Γεωγραφία και Ιστορία*, σ. 13.
12. Ceylan M. A., Eskikuri A. 2011, «Kuci cayi bogazpnin dogal ve tarihi cografiyasi (Civril/ Denizli)», *Marmara Cogrfiya Dergisi*, 3, 1, 2001, αρχ. Cludrus (Thonemman P., *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, 2011, σ. 136).
13. Banaz Tchay, και εκατέρωθεν της κοίτης τα Burgaz, Sivasly, Banaz, Islamkioi (H. Kiepert, 1890, 1/250.000, ix), Μπανάζ (Αφιόν Καραχισάρ, 1/250.000, X.Y.S., 1920), νότια της σιδ. γραμμής Σμύρνης-Κασαμπά, Sir Macdonald Stephenson, *Railways on Turkey*, 1959, σελ. 33, αρχ. Σέναρους.
14. Αχ Ντάγ (Αφιόν Καραχισάρ, 1/250.000, X.Y.S., 1920).
15. Καμελάς Ντάγ (Αφιόν Καραχισάρ, 1/250.000, X.Y.S., 1920), νότια του Αφιόν Καραχισάρ.
16. Αρχ. Δίνδυμος.
17. Για τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων στις πηγές του Μαιάνδρου βλ. L. Sementchenko, *Sources of Maeander and Marsyas in Classical texts* (L. Summerer, et. al., *Kelainai- Apamee Kibotos'*, 2011).
18. von Kienlin, Summerer L., Ivantchik A. 2010, *Kelainai. A Phrygian city between East and West, L' Anatolie des peuples, des cites et des cultures*, σ. 221.
19. Ramsay W.M. 1897, *The cities and bishoprics of Phrygia*, σ. 445.
20. *Lacu in monte Aulotrene*, κατὰ τον Πλίνιο (HN 5, 113), *Αυλοκρηνή και Αυροκρηνή*.
21. Hogarth D. G. 1888, «Notes upon a Visit to Celaenae-Apamea», *J.H.S.* 9.
22. Παλαιότερα Norgas (Οργάς), μετονομασία σε Pinarli στα μέσα του 20ού αιώνα. Thonemman P. 2011, *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, σ. 72.
23. Arundell F. V. J. 1834, I, 188, αναφορά σε χιλιάδες πρόβατα και κατσίκες.
24. Thonemman P. 2011, *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, σ. 57.
25. Χάρτης της άνω κοιλάδας του Μαιάνδρου έχει δημοσιευθεί από τον W.M. Ramsay, *The cities and bishoprics of Phrygia*, 1897 (Upper Maeander valley). Στο ίδιο (σελ. 398) αναφέρονται και άλλοι περιηγητές που επισκέφθηκαν την περιοχή.
26. Arundell F. V. J. 1828, *A visit to the Seven Churches of Asia with an excursion into Pisidia*, σ. 101.
27. Ελληνικά στο πρωτότυπο.
28. Hamilton W. H. 1842, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, ii, σ. 151. Σε άλλο σημείο (σελ. 161) αναφέρει ότι πέρασε τον ορμητικό Μαιάνδρο από ξύλινη γέφυρα στο χωριό Demirji, 10 ώρες από το Ουσάκ και από λίθινη στο χωριό Baklan (σ. 163).
29. Αφιόν Καραχισάρ, 1/250.000, X.Y.S., 1920.
30. Thonemman P. 2011, *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, σ. 145.
31. Thonemman P. 2011, *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, σ. 139.
32. Ballance M. 1995, «Survey of Roman and Byzantine remains at Dinar, Isikli and Pinarbasi, 1994», *Arastirma Sonuc,lari Toplantisi* 13/II: 185–198.
33. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/denizli/kulturenvanterisit/beycesultan-hoyugu>, <http://www.beycesultan.org/>
34. Lloyd Seton, Mellaart James 1956, «Beycesultan Excavations: Second Preliminary Report, 1955», *Anatolian Studies*, 6, Special Number in Honour and in Memory of Professor John Garstang.
35. Wright G. R. H. 1997, «Beycesultan 1954. Some Byzantine Remains», *Anatolian Studies* 47.
36. Sandukli/ Orgas/ Obrimas (W. H. Hamilton 1842, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, ii, σ. 167). Ο ποταμός Orgas είχε νερό μόνο το χειμώνα και τη θερινή περίοδο στέρευε (μαρτυρία του 1891 από τον W.M. Ramsay 1897, *The cities and bishoprics of Phrygia*, σ. 404). Το νερό του χρησιμοποιούσε μύλος που άλεθε καλαμπόκι και από αυτόν. Η γεωγραφία της περιοχής πιο αναλυτικά στο Ramsay W.M. 1897, *The cities and bishoprics of Phrygia*, σ. 677.
37. Abay Es. 2011, *Preliminary Report on the Survey Project of Civril, Baklan and Cal Plains in the Upper Meander Basin, Southwest Anatolia*, A.N.A.S., 48, σ. 5

- (χάρτης) και σ. 6 η περιγραφή της γεωμορφολογίας της περιοχής. Επίσης βλ. F. Dedeoglu 2006, «Cultural transformation and settlement system of Southwestern Anatolia from Neolithic to LBA: A case study from Denizli/Çivril Plain», *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Μαδρίτη, χάρτες στις σ. 595, 596.
38. Thompson Daniel 2007, «At the Crossroads: Prehistoric Settlement in the Maeander Valley», *Anatolian Studies*, Vol. 57, Transanatolia: Bridging the Gap between East and West in the Archaeology of Ancient Anatolia, σ. 91.
39. Βλ. χάρτη στο Anderson J. G. C. 1898, «A Summer in Phrygia II», *J.H.S.* 18, με αναφορές στο βυζαντινό οικισμό Αετός (σ. 83), στην Καλλατάβα (σ. 88), σε γέφυρα του ποταμού Λύκου (σ. 89) κλπ.
40. Για την κοιλάδα του ποταμού Λύκου σε φωτογραφίες, βλ. Sherman E. Johnson 1950, «Laodicea and Its Neighbors», *The Biblical Archaeologist* 13, 1.
41. Dere Mastavra, Talbert Richard J. A. 2000, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory*, σ. 940 (πλησίον των αρχαίων Μασταύρων), διατήρηση του ονόματος Μάσταυρα ως Mastavro (Ramsay W. 1890, *The historical geography of Asia Minor*, σ. 104).
42. Αναγνωστόπουλος Α. Ν. 1922, *Γεωγραφία της Ανατολής*, σ. 244.
43. Thonemann P. 1904, *The Maeander Valley. A historical Geography from Antiquity to Byzantium*, σ. 298.
44. Αναγνωστόπουλος Α. Ν. 1922, *Γεωγραφία της Ανατολής*, σ. 194.
45. Εμπρός, 21/12/1906, φ. 3.653.
46. Cline R. H. 2011, «Archangels, Magical Amulets, and the Defense of Late Antique Miletus», *Journal of Late Antiquity* 4.1. Μεχτίδης Π. 2012, «Βυζαντινή και Οθωμανική Μίλητος: Η παρακμή μιας ένδοξης πόλης», *Ιστορικά Θέματα* 118.
47. Wilson Charles W. 1884, «Notes on the Physical and Historical Geography of Asia Minor, Made during Journeys in 1879-82», *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 6, σ. 306.
48. 19/04/1869.
49. Αναφέρεται στον Charles Newton, ανασκαφέα της περιοχής το 1857-58 (*A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae*, 1863, σ. 527).

ABSTRACT

The Maeander valley in space and time

Petros Mechtidis

Archaeologist and Conservator of Works of Art, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki, Greece

Themes in Archaeology Magazine 2020, 4(1): 80 - 93

The Maeander valley crosses western Asia Minor from the Phrygian highlands to the Ionian coasts, a few kilometers opposite Samos. Tens of ancient cities and prehistoric sites grew in its banks and in direct relation to it, and they have become important archaeological sites today. During the byzantine era, the valley was the main route for commerce from and to the interior, but a constant entrance for the various invaders too. Touring and sightseeing Maeander's history in space and time is extremely interesting, from the ancient times to today. It covers hundreds of studies and thousands of pages. Let us consider this short article as an improved/updated version of my first article about the Maeander valley 20 years ago and definitely not a complete study.

Key words: Maeander, Asia Minor, geography, Miletus, Priene, Phrygia